

कू-प्रत्ययः भावार्थक-प्रत्ययाः च

१) कू-प्रत्ययः भूतकालार्थे

कू-प्रत्ययः भूतकालार्थे भवति इति अस्माकं सामान्यानुभवः ।

निष्ठा (३.२.१०२) = धातुभ्यः निष्ठा-संज्ञकप्रत्ययः भूतकालार्थे विधीयते । कू, कवतु ।

यथा 'बालकेन गृहपाठः कृतः', 'बालकेन कविता रचिता', 'बालकेन कार्यं कृतम्' | त्रिषु लिङ्गेषु |

गै-धातोः कू-प्रत्ययान्तं रूपम् अपि अनेन सूत्रेण भूतलाकार्थे त्रिषु लिङ्गेषु भवति । 'बालिक्या गाथः गीतः', 'बालिक्या कविता गीता', 'बालिक्या सूक्तं गीतम्' ।

२) कू-प्रत्ययः नपुंसकलिङ्गे भावार्थे

कू-प्रत्ययः नपुंसकलिङ्गे भावार्थे अपि भवति ।

नपुंसके भावे कूः (३.३.११४) इति सूत्रेण कू-प्रत्ययः विधीयते भावार्थे नपुंसकलिङ्गे । अत्र कालसामान्ये, इत्युक्ते कालविशिष्टः अर्थो नास्ति ।

हसे हसने → नपुंसके भावे कूः (३.३.११४) इत्यनेन कू-प्रत्ययः विधीयते भावार्थे नपुंसकलिङ्गे → हस् + कू → हस् + इट् + कू → हस् + इ + त → हसित इति प्रातिपदिकम् । ततः सु-प्रत्ययस्य लोपः, अम्-आदेशः च इत्यनेन हसितम् इति भवति । 'हसनम्' इत्यस्मिन् अर्थे ।

एवमेव गै शब्दे → नपुंसके भावे कूः (३.३.११४) इत्यनेन कू-प्रत्ययः विधीयते भावार्थे नपुंसकलिङ्गे → गै + कू → आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इति सूत्रेण अशिति प्रत्यये परे एजन्तानाम् आत्मम् → गा + त → घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६.४.६६) इत्यनेन गा-धातोः इत्वं भवति हलादि-कित्-डित्-आर्धधातुक-प्रत्यये परे → गी + त → गीत इति प्रातिपदिकम् । ततः सु-प्रत्ययस्य लोपः, अम्-आदेशः च इत्यनेन गीतम् इति भवति ।

यथा 'बालकः गीतं गायति' । अत्र त्रिषु लिङ्गेषु न भवति; नित्यं नपुंसकलिङ्गे ।

नपुंसके भावे कूः (३.३.११४) = धातुभ्यः कू-प्रत्ययः विधीयते नपुंसकत्वे भावे । नपुंसंअके सप्तम्यन्तं, भावे प्रथमानं, कूः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् । धातोः (३.१.९१), प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) इत्येषाम् अधिकारः । अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— धातोः कूः प्रत्ययः परश्च नपुंसके भावे ।

तथैवा सर्वत्र निष्ठा (३.२.१०२) इत्यनेन भूतकालार्थः; नपुंसके भावे क्तः (३.३.११४) इत्यनेन भावार्थे नपुंसकलिङ्गे—

कृत (त्रिषु लिङ्गेषु) = done

कृतम् (नपुंसके एव) = work, service

लिखित (त्रिषु लिङ्गेषु) = written

लिखिम् (नपुंसके एव) = a writing; any book or composition

दत्त (त्रिषु लिङ्गेषु) = given

दत्तम् (नपुंसके एव) = a gift

गत (त्रिषु लिङ्गेषु) = gone

गतम् (नपुंसके एव) = motion

३) भावार्थ प्रत्ययाः

पुंलिङ्गे—

घञ्-प्रत्ययः भावार्थं भवति पुंलिङ्गे | भावे (३.३.१८) इति सूत्रेण विधीयते |

भावे (३.३.१८) इत्यस्य अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— धातोः घञ् प्रत्ययः परश्च नपुंसके भावे |

यथा पच् → भावे (३.३.१८) → पच् + घञ् → पाकः

एवमेव भू + घञ् → भावः; लिख् + घञ् → लेखः

सूत्रे लिङ्गं साक्षात् न उच्यते, किन्तु भावार्थं किन्-प्रत्ययः स्त्रियां भवति, क्तः नपुंसके, अनेन घञ्-प्रत्ययस्य कृते पुंलिङ्गमेव अवशिष्यते |

स्त्रियाम्—

किन्-प्रत्ययः भावार्थं भवति स्त्रीलिङ्गे | स्त्रियां किन् (३.३.१४) इति सूत्रेण विधीयते |

यथा कृ → स्त्रियां किन् (३.३.१४) → कृ + किन् → कृतिः

एवमेव गम् + किन् → गतिः; मन् + किन् → मतिः; भू + किन् → भूतिः

नपुंसके—

क-प्रत्ययः भावार्थं भवति नपुंसकलिङ्गे | नपुंसके भावे कः (३.३.११४) इति सूत्रेण विधीयते |
ल्युट्-प्रत्ययः अपि भवति भावार्थं नपुंसकलिङ्गे | ल्युट् च (३.३.११५) इति सूत्रेण विधीयते |

क = गीतम्, हसितम्, लिखितम्

ल्युट् = गानम्, हसनम्, लेखनम्

आहत्य भावार्थं, समानार्थकाः एतादृशशब्दाः भवन्ति—

धातुः	घञ्	किन्	क	ल्युट्
भू सत्तायाम्	भावः	भूतिः	भूतम्	भवनम्
मन् ज्ञाने	मानः	मतिः	मतम्	मननम्
गै शब्दे	गायः	गीतिः	गीतम्	गानम्

Swarup – May 2017